

Омер Дерменджи (Київ),
доцент кафедри тюркології Інституту філології
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук

Шляхи деміфологізації концепції українсько-турецького в контексті протистояння української історіографічної традиції

Сьогодні як ніколи в Україні є актуальним питання засадничих концептів формування суспільної свідомості. Адже у всьому світі під впливом процесів глобалізації відбувається переосмислення національних концепцій в аспекті визначення геополітичної стратегії держави. Одночасно важливим залишається формування підґрунтя для мирного співіснування населення держави, яке дедалі більше стає етнічно неоднорідним.

У цьому процесі одна з найважливіших ролей відводиться історіографії як науці, що формує історичну пам'ять суспільства, впливає на визначення суспільством власної ідентичності. Національна ідентичність містить відповіді на питання етногенезу, а також визначає місце того чи іншого народу серед своїх сусідів. На ґрунті історичних досліджень формується уявлення про дружні чи ворожі стосунки з тим чи іншим народом. Свою роботу я хотів би присвятити питанню деміфологізації концепції українсько-турецького протистояння в контексті історіографічної традиції.

Необхідність подібної деміфологізації визначається впливом цього концепту на розвиток міждержавних україно-турецьких взаємин як в політичній, так і в економічній площинах. Адже ці взаємини ускладнюються через опір суспільної свідомості, обтяженої стереотипними уявленнями про довговікову ворожнечу. Прикладом вдалої деміфологізації міжетнічних взаємин може слугувати переосмислення українсько-польських відносин, коли за останні десятиліття, незважаючи на питання конфліктної історичної пам'яті, як ставлення до Волинської трагедії чи цвинтаря Орлят у Львові, суспільству був прищеплений погляд на Польщу як дружню державу, яка захищає європейський вибір України. На рівні стереотипів Польща перетворилася з потенційного ворога на «адвоката України в Європі».

Формування української ідентичності завжди відбувалося в площині визначення місця України в парадигмі Схід-Захід. Хоча на початку ХХ ст. суперечки точилися навколо окреслення ролі тюркських впливів в етногенезі українців, визначальним для української історіографії виявилася концепція ізоляціонізму, яка подібні впливи повністю відкидала. За цією концепцією, турки й татари розглядаються як споконвічні вороги україн-

ського народу. Ці погляди вилилися в ідею боротьби Руси зі Степом та роль України як загорола Європи від азійської навали. Зазначимо, що цих поглядів дотримувався як Михайло Грушевський, так і радянська історіографія, а тому вони є надзвичайно впливовими і в сучасній українській науці.

Хоча, на думку багатьох дослідників, витоки уявлень про протистояння українців з турками та татарами, представлені в літературі й історіографії, закорінуються в фольклорній традиції, контент-аналіз комплексу історичних пісень та дум українського народу не дає підстав для однозначних тверджень. За винятком кількох історичних пісень, де описуються картини татарського нападу («Зажурилась Україна», «У долині вогні горять» та деякі інші), думи містять амбівалентну аксіологічну оцінку турецьких чи татарських персонажів. Натомість зображення турків і татар виключно як руйнівників та ворогів притаманне літературі романтичного напрямку другої половини XIX ст. Завдяки значній синкретичності фольклорних, історичних досліджень та літератури дані концепції поширюються і міфологізуються.

Однак серед ворогів нації окрім турків і татар є поляки та росіяни. Ворожеча до поляків в суспільній свідомості має так само фольклорно-літературне походження. Окрім того, на відміну від українсько-турецьких взаємин, польсько-українське протистояння підкріплюється численними документальними свідченнями найяскравішої доби української історії – доби Богдана Хмельницького. Більшість дослідників козацької доби визначає серед причин українсько-польського протистояння релігійний та соціальний фактори. Саме релігійне протистояння визначається як неподоланне також в українсько-турецьких взаєминах доби пізнього Середньовіччя. Утім сучасні дослідження свідчать про те, що авторство концепції релігійної складової міфу про призначення українського народу, як забра-ла Європи проти східної мусульманської агресії, уособлюваної турками й татарами, належить київському духовенству, а його виникнення датується досить пізно – XVII ст. Зокрема, В. Матях зазначає, що «не випадково саме в лавах українських книжників у 20-х рр. XVII ст. зароджується міфологема українського козацтва, до створення якої причетний такий цвіт тогочасного українського інтелекту, як Іов Борецький, Захарій Копистенський, Мелетій Смотрицький. Зі сторінок їх творів українське козацтво, наділене найвищими моральними і громадянськими чеснотами, постає як «новоявлене хрестоносне воїнство» Православної церкви, зняряддя Божої волі для захисту світового християнства, репрезентант великого європейського народу – русів (у сучасному прочитанні – українців)» [1, 163].

Першим, хто звернув увагу на важливість неконфронтаційних підходів до осмислення майбутнього України, став Пантелеймон Куліш, який у своїй «Крашанці русинам і полякам на Великдень 1882 р.» образно сформулював концепцію українсько-польських відносин: «Сидить завзятий русин із своїм лютим, тисячолітнім ворогом, ляхом, у тісній тісняві між

двома морями, і надихана століттями омани ярость робить їх обох біснுவатими. Мов два леви, перед котрими тремтів колись грізний для всього християнства Босфор, – з великого жалю про те, що було та й минуло, з великої розпуки перед тим, що мусить певно бути, роздирають вони тепер один одному груди до самого серця, і позирають кривавими очима злості на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх. На сю мізерну боротьбу тратять вони останні сили, останні свої засоби і мов ті гладіатори перед римським зборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитимуться ні один з їх потомків» [2, 10]. Таким чином П. Куліш висловив ідею взаємної шкідливості міжнаціональної польсько-української ворожнечі, заснованої на міфологізованому трактуванні минувшини, через яку обидва народи зазнають поразки у боротьбі із спільним ворогом – Росією.

Ця ж ідея визначила аспект аналізу історії українсько-польських стосунків Івана Лисяка-Рудницького, який вважав, що «незважаючи на численні взаємозбагачення обох народів і численні випадки взаємокорисної співпраці, поляки й українці в минулому не заснували своїх політичних взаємин на задовільних, а тим більше міцних підвалинах. Ця невдача і затяжні польсько-українські конфлікти в їх результаті мали катастрофічні наслідки для обох народів. Польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею в двох різних епохах – у XVII і в XX ст.» [3, 83–84].

В історії українсько-польських і українсько-тюркських взаємин є чимало спільного. В обидвох випадках першим письмовим джерелом про відносини київських князів із сусідніми народами – чи то поляками, чи то представниками тюркських народів, є літописи. У них зустрічаємо згадки про численні династійні й військові союзи київських князів як з поляками, так і з тюрками. Аналізуючи україно-польські контакти, Стефан Кучинський влучно відмічає, що «в перші роки існування польської держави й Київської Русі польське і руське суспільства, всупереч багатьом військовим походам одного проти одного, які могли б давати привід думати про якусь постійну війну, насправді не вели між собою воєн у точному розумінні слова, і не мали взаємних почуттів тривалої ворожнечі й ненависті» [4, 30]. Це були княжі міжусобиці місцевого і тимчасового характеру. Звичними були альянси того чи іншого руського володаря з польським чи тюркським володарем проти братнього Рюрикovichа і навпаки.

Релігійний чинник визначається багатьма дослідниками як визначальний конфронтаційний фактор цих взаємин. Хоч І. Лисяк-Рудницький наголошує на численних культурних взаємовпливах, він категоричний у висновку: «І все ж правдою є, що релігія завжди відділювала поляків і українців незгладною лінією розмежування» [3, 87]. Ця лінія розмежування була ще більш помітною у стосунках українців з турками і татарами.

Іншим фактором, що говорить на користь спорідненості проблематики українсько-польських та українсько-тюркських взаємин, є фактор збройного протистояння: українське селянство боролось як проти татарських наїздів, так і проти польської шляхти, утворюючи збройні рухи козаччини чи гайдамаччини відповідно. Трагічні події цього протистояння запліднили уяву письменників доби романтизму, що відкрило нову сторінку в міжнаціональних відносинах. І. Лисяк-Рудницький констатує такий стан: «Традиційна ненависть між польським шляхтичем і українським козаком та гайдамакою надалі забарвлювала відносини між обома народами. Ці почуття посилювалися через письменників по обох боках, які радо викликали, хоч з протилежних точок зору, спогади минулих польсько-козацьких конфліктів. Досить пригадати з одного боку поеми Шевченка і «Тараса Бульбу» Гоголя, а з другого незвичайно популярний історичний роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» [3, 94].

Таким чином, роль літератури в становленні національної ідентичності, згодом її вплив на національну ідею важко недооцінити. Ярослав Грицак особливістю східноєвропейської історії називає романтично-поетичний спосіб думання. Характеризуючи його, історик наводить наступне зіставлення: «Коли на Заході нації творили переважно політики, то тут, у Східній Європі це робили насамперед поети. Через брак нормально структурованого політичного життя (конституції, парламентських партій та й самих парламентів), література виконувала роль політики, поети, письменники та літературні критики – національних лідерів, їхні читачі – неіснуючих партій, товсті журнали – парламентської трибуни, боротьба різних літературних течій – функцію парламентських дискусій і т.д. Власне в цих літературних чи навкололітературних дискусіях вироблялися й відточувалися ідентичності, котрі, як відомо, мають дискурсивний характер» [5]. Закоріненість «літературного способу мислення» призводить до піднесення національної ідеї, що провокує визвольну боротьбу, тому фактор літературного впливу виявився надзвичайно потужним в українсько-польських чи українсько-тюркських взаєминах ХІХ–ХХ ст.

Перші заклики до деміфологізації національної ідеї з'явилися в Польщі після поразки повстання 1863 р., але значення цілеспрямованого руху набули вже у ХХ ст. разом із розумінням пріоритету економічного, а не ідеологічного підґрунтя реформування країни. Тому критика літературної візії відновилася у міжвоєнній Польщі: відмова від ідеї відновлення Польщі в межах «історичних кордонів» стала закликком польської інтелігенції, згуртованої навколо паризького видання «Культура» в 1950-х роках, та увійшла до програми польської опозиції у 1980-х. Поруч із тим польська опозиція зосередилася на деміфологізації національної ідеї, на формуванні уявлень про майбутнє не в площині історичній, а в площині економічній. «Бо від певного моменту опозиція вирішила, що на одному Міцкевичу нову Польщу на збудуєш. І взялася перекладати і пропагува-

ти Кейнза, Гершенкрона та ін. Не те, щоб усі читачі Кейнза і Гершенкрона стали Бальцеревичами, але читання економістів витворили атмосферу, коли опозиційний список реформаторів був довгим, а суспільство давало «зелене світло» на радикальні реформи», – підсумовує Я. Грицак [5].

На сучасному етапі у польсько-українських взаєминах помітний значний поступ у царині деміфологізації. Українсько-польському порозумінню сприяли також об'єктивні обставини: кордон між Україною та Польщею збігається з етнічною границею, зріст секуляризму зменшив важливість релігійного бар'єру, одночасно обидва суспільства стали більш подібними у своїх соціальних структурах. Польщу і Україну об'єднує геополітична орієнтація на Захід: Польща є членом Європейської Спільноти, Україна прагне до неї приєднатися. На цьому ґрунті була застосована найбільш успішна реміфологізаційна технологія, а саме: переконання у тому, що Польща взяла на себе роль адвоката України в Європі. Ця міфологема має польське походження, тому твердження єдиного в польському сеймі депутата українського походження Мирона Сича про те, що «Польща хоче бути і є адвокатом України в Євросоюзі» [6], сприймається без застережень. З українського боку міфологічну сутність уявлень про адвокатську роль Польщі підтверджує клішованість лексичних засобів функціонування даного дискурсу в політичній та суспільній свідомості.

Загалом, в процесі деміфологізації українсько-польських взаємин більш активна роль належить польській стороні. Метою зусиль з деміфологізації є забезпечення політичної та економічної стабільності у Східній Європі. «Польща і Україна мають сьогодні, та, ймовірно, матимуть, ще довго у майбутності, очевидні і невідкладні спільні політичні інтереси. Систематична, далекосяжна співпраця між поляками та українцями створює надію на зміну теперішнього співвідношення сил у Східній Європі», – зауважував у 80-х роках попереднього століття І. Лисяк-Рудницький [3, 106]. «Польща і Україна могли б разом утворити дуже потужну, дуже важливу силу, яка могла би стати елементом стабілізації європейської політики взагалі, а також безпеки у цій частині Європи» [6], – зазначає сьогодні М. Сич. Б. Бердиховська, визначаючи спільне для українців і поляків, наголошує на спільності політичних цілей, пов'язаних із «стабільністю, з безпекою нашої частини Європи, з імпульсом на користь економічного розвитку» [7]. Таким чином, засадничими концептами міфологеми є стабільність і перспектива економічного розвитку. Підсумовуючи, слід зазначити, що дієвість пропонованої концепції українсько-польських взаємин ґрунтується на міфологемі, закоріненій у польській суспільній свідомості, а саме: уявленні про Україну як буферну зону проти Росії, яка і сьогодні за результатами соціологічних опитувань асоціюється у більшості поляків із загрозою, образом ворога [7]. Для української суспільної свідомості Польща залишається прикладом вдалої інтеграції в європейську спільноту із досягненням бажаного рівня добробуту та демократичних свобод.

Досвід деміфологізації українсько-польських взаємин може бути плідно використаний в площині українсько-турецької взаємодії. Як і в польському випадку, значна роль у цьому процесі відводиться історичним та культурологічним дослідженням. У питанні українсько-тюркських взаємин варто виокремити комплекси, які потребують подальшого вивчення: роль тюркського фактору в процесах етногенезу української нації; феномен козацтва в аспекті порівняльного вивчення тюркської військової традиції; формування міфологеми призначення українського народу як забрала від татаро-турецьких нападів; відповідь на питання «хто на кого нападав» і «кому належало Дике Поле» як передумови розуміння взаємин, які утворилися; османський напрям геополітичної стратегії чи політичних орієнтацій українського гетьманства у XVI–XVII століттях; османський вектор зовнішньої політики у часи визвольної боротьби, у 20 ст. – Перша світова війна, коли українці брали участь в арміях з протилежних боків фронту, тому виступали як союзники, так і супротивники османської армії; Туреччина як прихисток під час еміграційних рухів; Османська імперія у планах СВУ; взаємини Турецької республіки та УРСР до часів повного підпорядкування зовнішньої політики республік політиці Союзу тощо.

Окреме місце в процесі деміфологізації історичних взаємин українського та турецького народів належить вивченню козацької доби. Зокрема, сьогодні свідчення проти постулатного твердження про наїзди татар та нищення українських сіл, забирання людей в яsir тощо знаходимо у розвідках, присвячених дослідженню раннього періоду козацтва. Іншими шляхами реміфологізації українсько-турецьких відносин має стати врахування результатів досліджень в концепції дидактичної історії – історії, яка викладається у школі, - на антропологічних засадах та переведення національної ідеології з літературної в економічну площину.

Література

1. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – Т. 1. – К., 2009.
2. **Куліш П.** Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. – Львів, 1882.
3. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1994.
4. **Kuczynski S.** Stosunki polsko-ruskie do schulku wieku XII // Studia z dziejow Europy wshodniej X-XVII w. – Warszawa, 1969.
5. Ярослав Грицак: Повторення пройденого [Електрон. ресурс] – режим доступу: <http://zaxid.net/article/87105/>
6. Мирон Сич: Україна не може писати польську історію, а Польща – українську [Електрон. ресурс] – режим доступу: <http://zaxid.net/article/89429/>
7. Богуміла Бердиховська: «Попри всі історичні складнощі і сентименти, Україна – це важлива країна для Польщі» [Електрон. ресурс] – режим доступу: http://lb.ua/news/2011/06/06/99974_Bogumila_Berdihovska_Popri_vs.html